

ÎNCEPUTURILE LEGISLATIVE PRIVIND ÎNFIINȚAREA CIMITIRELOR COMUNALE ȘI EXECUȚIA CONSTRUCȚIILOR FUNERARE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC EXTRACARPATIC*

Andreea Pop**

Abstract

The article presents the beginning of the regulations for the foundation of the new municipal cemeteries and for the execution of the funeral buildings in Romania. There is a detailed presentation for the main documents – The Organic Regulation for Moldova and for Valachia from 1831 and The Regulation for Funerals from 1859 and 1877. By analyzing the chapters which are related to the dimensions for the burial place and also to the way a funeral construction should be designed and made, we can better understand the actual image of our cemeteries.

Many of these constructions are historical monuments, also some of the cemeteries as an assembly. So, the approach of decoding the mechanism of those regulations from the beginning should be useful for any study on funeral architecture and for organizing a cemetery from XIXth century. An interesting aspect is the way those laws were structured and they managed to cover the whole area of funeral domain (from the physical dimensions to the spiritual and ritual practices). It could be an example and an instrument for developing a method of research and protect funeral heritage.

Keywords: funeral heritage, cemetery, regulations, funeral architecture

Desființarea cimitirelor din jurul bisericilor și excluderea lor din perimetrul orașului a fost o atitudine a autorităților similară cu ceea ce se întâmplase în Europa Occidentală începând cu a doua jumătate a sec. al XVIII-lea. Fenomenul care a condus la apariția cimitirului urban, în prezent marile necropole ale lumii moderne, a avut la bază rațiuni de natură igienico-sanitare, firești în noua direcție de dezvoltare urbană.

Enclavele teritoriale bisericesti, care aveau și rol de cimitir parohial, au dimensiuni din ce în ce mai reduse datorită îndesirii țesutului urban. Acest fapt, împreună cu explozia demografică în centrele urbane, au condus

la o supraaglomerare a spațiilor destinate înhumărilor, implicit la apariția focarelor insalubre și inestetice în interiorul orașului.

Se petrece o modificare majoră urbanistică prin excluderea unei întregi funcțiuni în afara orașului și prin găsirea unor noi suprafețe de teren ce pot primi destinația de cimitir.

Ca orice demers radical, implicațiile acestei manevre se regăsesc în multiple aspecte ale societății, participând deopotrivă cu bune și cu rele la procesul de modernizare a României. Fără intenția de a ierarhiza diferitele implicații survenite în urma modificărilor impuse, consider totuși oportun să enumăr câteva aspecte relevante pentru întregirea ansamblului de factori determinanți în acest domeniu.

La nivel **social** are loc o *laicizare a instituției morții*. Cu sau fără intenție din partea autorităților, ritualul funerar este scos de sub influența bisericii, doar prin schimbarea amplasamentului mormântului. Astfel, *biserica* și *cimitirul* devin două destinații distincte în itinerarul urban al omului obișnuit, două repere distincte la nivelul orașului. Se produce și o schimbare de atitudine față de cei decedați. Prin absența mormintelor din parohie, comunitatea se detașează treptat și față de orice are legătură cu domeniul funerar (comerț caracteristic, ritualuri, cortegii etc.) Indiferent de confesiune este o lovitură cu multiple consecințe pentru instituțiile religioase: de imagine, de autoritate, de influență și financiară, fiecare contribuind la dezvoltarea unei stări tensionate între cei trei participanți – autorități, populație, cler.

La nivel **urbanistic**, într-o perioadă relativ scurtă de timp, se creează în jurul orașului o centură de cimitire, amplasate la extremitățile principalelor drumuri ce deserveau orașul, în imediata vecinătate a barierelor existente, în încercarea de a acoperi necesarul de locuri de înhumare, dar și de a distribui cât mai uniform pentru a diminua traseele ce urmau a fi parcurse. Pe lângă necesitatea evidentă a unei eficiențe, se poate vorbi chiar de o urmă nostalgică a sentimentului apropierei locului de veci de locuință. Dificultatea constă în principal în alocarea și amenajarea unor noi terenuri cu suprafețe cel puțin acoperitoare față de cuantumul necropolelor din curțile bisericesti dezafectate.

Din punct de vedere **legislativ** avem de-a face cu necesitatea introducerii rapide a acelor instrumente care să reglementeze atât amplasamentele noilor cimitire

* Articolul preia și completează părți de text și informații cuprinse în teza de doctorat a autoarei "Arhitectură funerară creștină în spațiul românesc extracarpatic de la Regulamentul Organic până la al Doilea Război Mondial" susținută public în noiembrie 2012, capitolul 2 – Ansamblul funerar – cimitirul urban modern.

** Lector dr. arh.

(exproprieri, cumpărări, donații), cât și modul lor de alcătuire (formă, dimensiuni, elemente componente).

Există mai multe tipuri de acte normative care vin să reglementeze domeniul funerar, unele dintre ele vizând direct ansamblul cimitirului și construcțiile funerare, altele indirect, din domeniul sanitar sau bisericesc. Începând cu Regulamentele Organice și rîl legislației specifice se compune din Regulamente pentru înmormântări, Regulamente pentru construcții, Legi sanitare, Legea pentru înmormântări, Legea mormintelor eroilor etc.

Câteva dintre momentele decisive de la începutul sec. al XIX-lea sunt punctate de Bezviconi¹, ca prim autor al unei lucrări documentate despre cimitirele comunale moderne.

9 martie 1809 – autoritățile rusești cer Divanului ca în București și în Iași să nu se mai facă înmormântări în curțile bisericilor; cerința lt. col. Fibranovchi, comandatul Iașilor "...să nu se mai îngroape de acum încolo trupurile morților pe lângă biserici, ci să se facă îngropări la tîntărimele cele rînduite."²

18 martie 1809 – Divanul solicită alegerea locurilor de cimitire, la ieșirile din oraș a principalelor patru căi;

8 iunie 1810 – proteste ale locuitorilor³ la întărirea deciziei de scoatere a cimitirelor în afara orașelor;

aprilie 1811 – Divanul cere Mitropoliei ca adâncimea gropii să fie de patru palme domnești de la capacul coșciugului;

29 martie 1829 – generalul Jeltuhin atrage atenția Mitropoliei că unele cimitire din București sunt amplasate în văi apoase; se recomandă din nou excluderea cimitirelor din limitele orașului;

7 iunie 1829 – apar primele propuneri pentru locuri de cimitir (8 proiecte la număr, dintre care trei sunt problematice⁴, celelalte fiind atribuite pentru fiecare culoare în parte⁵);

2 aprilie 1830 – "*Socoteala pentru îngrădirea mormînturilor i făcutul bisericii nooă*" descrie cum ar trebui făcute cimitirele orașului⁶ și le enumeră pe cele opt noi cimitire proiectate;

6 iulie 1830 – regulamentul orașului București – întărește reglementările anterioare;

24 noiembrie 1847 – numirea Mitropolitului, a lui Ioan Manu și a maiorului von Borroczyn pentru punerea în practică a celor reglementate;

mai 1850 – îngrădirea locurilor alese și întocmirea planurilor de către maiorul von Borroczyn.

Timp de jumătate de secol, problema cimitirelor revine periodic în atenția autorităților, iar rezolvarea ei a fost de durată și anevoioasă. Aspectul actual al cimitirelor înființate atunci se datorează în mare parte primelor reglementări în domeniu, primelor proiecte de cimitire, devenite modele, pozitive sau negative pentru tot ceea ce avea să urmeze. Începuturile arhitecturii și urbanismului funerar modern se regăsesc în actele normative descrise în următoarele rînduri.

Regulamentul pentru starea sănătății și paza bunei orînduieli în poliția Bucureștilor (pentru Valahia) și **Regulamentul Organic** (pentru Moldova) sunt primele documente care tranșează problema amplasării noilor cimitire și fac primele recomandări de natură constructivă. În mod evident, avem de-a face strict cu cele două mari orașe, Iași și București, urmînd ca pentru celelalte să fie elaborată o lege caracteristică.

Primul document, la SECSIA (Secția) IV intitulată **Pentru curățenia și altele ce privesc la sănătatea orășanilor** reglementează amplasarea cimitirelor în afara orașului, marchează patru cimitire pentru oraș, stabilește că locurile vor fi împrejmuite cu scînduri până se vor găsi resurse financiare pentru a se înlocui cu zid și stabilește câteva reguli legate de necesarul de personal bisericesc. Cele mai interesante informații pentru prezentul studiu sunt cele legate de dimensiuni – fiecare cimitir va avea 200 de stînjani în lungime și în lățime, adică aproximativ 16,50 ha, iar pentru ce rămîne după expropriere⁷, stăpînul va trebui să respecte o distanță de minim 8 stînjani (cca 16 m) față de limitele cimitirului. În finalul actului, articolul 30 este cel care reglementează *îngroparea celorlalte nații - Catolicilor, Protestanților, Armenilor și Ovreurilor*, atribuindu-se fiecăruia câte un loc.

În aceeași perioadă, în Moldova, lucrurile erau mult mai elaborate și, după cum am menționat, cuprinse chiar în **Regulamentul Organic**. Municipalitatea Iașului⁸ trebuie să aleagă în trei sau patru părți ale orașului, la o depărtare de 200 de sînjani⁹ de marginea acestuia, locuri destinate amenajării unor cimitire. Ele trebuiau

¹ Gheorghe Bezviconi, *Necropola capitalei*, Institutul de istorie "Nicolae Iorga", București, 1972, p. 3-14.

² Olga Rusu, *Patrimoniul cultural ieșean – Cimitirul Eternitatea*, Editura Alfa, Iași 2008, p.11.

³ Principalele motive ale temerilor se pare că au fost lipsa pazei, respectiv posibilitatea profanării mormintelor, nicidecum absența bisericii din cimitir.

⁴ Două dintre locurile alese, în mahalaua Sf. Ioan și în mahalaua Delea Nouă, aveau probleme cu formalitățile, iar cel de-al treilea, lângă biserica Spirea Nouă, era prea îndepărtat și pe un drum impracticabil.

⁵ Bezviconi, *op. cit.* p. 5 - Locurile alese sunt: sect. Negru – mahalaua Izvorul Nou – Vitan; sect. Albastru – lângă biserica Foișorul (spre Broșteni); sect. Roșu și parte Albastru – lângă biserica Bărbătescu (pe Podul lui Șerban Vodă); culoarea Verde – în locul Farmazonului (Calea Plevnei); culoarea Galben și jumătate Verde – lângă cișmeaua lui Mavrogheni.

⁶ Textul întreg a fost publicat de Emil Vîrtosu, Ion Vîrtosu și Horia Oprescu, *Începuturi edilitare, 1830 – 1832, Documente pentru istoria Bucureștilor*, București, 1936, iar titlul complet este *Socoteala pentru îngrădirea mormînturilor și făcutul bisericii nooă, cu casele îngropătorului, asemenea și o boltă pentru morți, în care are să șază mortul cîteva ceasuri.*, p. 8 - 11.

⁷ Locurile alese pentru cimitir sunt în proprietatea privată a unor particulari (sau a unor mînăstiri) care sunt despăgubiți pentru acestea.

⁸ *Reglement munițial pentru orașul Eșii, în Regulamentul Organic al Valahiei și Moldovei*, vol. I, București, 1844, p. 240.

⁹ Aproximativ 400 - 450 m. Această distanță, împreună cu amplasamentul, deși scotea în afară funcțiunea devenită insalubră, era însă suficient de mică pentru a facilita accesul. Exemplele studiate arată că în general municipalitățile au pus la dispoziție terenuri de-a lungul principalelor căi de acces, în preajma barierelor, tocmai pentru a ușura deplasarea, în special cu cortegiu funerar și, probabil, în speranța diminuării opoziției deja manifestate în rîndul populației și a clerului. De asemenea, pentru distanțe mici era și mai eficient să fie amenajate căile de acces.

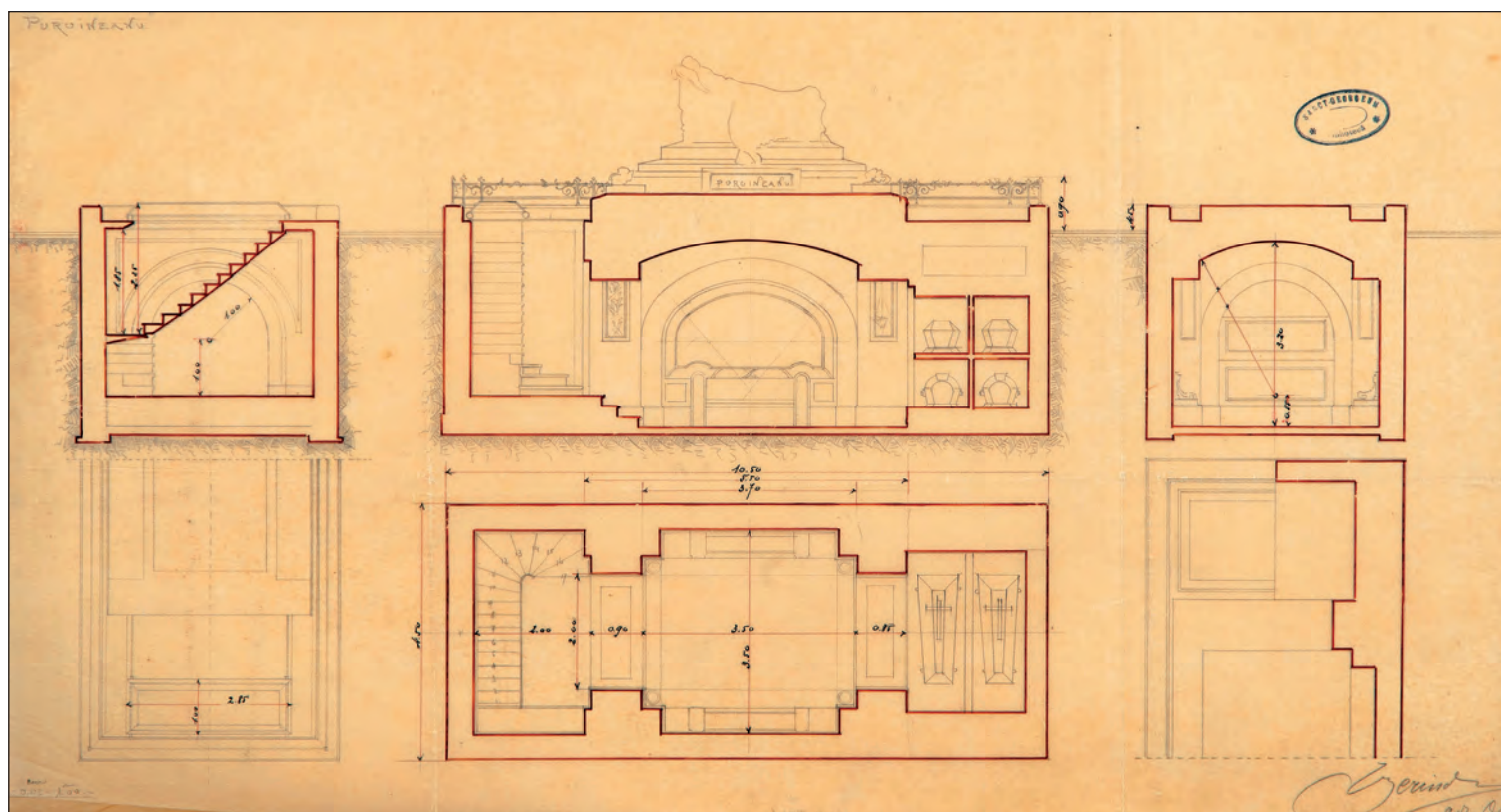

Fig. 1 - Cavoul familiei Poroineanu – proiect arh. I. Berindei 1908/Poroineanu family crypt – designed by arch. I. Berindei 1908. Arhiva MNAR - inv. 379/112.371

împrejmuite cu gard¹⁰ și cu copaci "așa sădiți încât să nu oprescă aerisirea¹¹".

Același act dedică următoarele trei articole modului în care trebuie organizate și folosite aceste cimitire. Articolul XLI [din secția II, partea II – Reglement a munițipalității politiei (= oraș)] vorbește despre mărimea cimitirelor, care "se vor face de șapte ori mai mari decât locul trebuincios pentru închipuitul număr de oameni ce mor peste an într'un cvartal a orașului¹²". Ritul creștin permite deschiderea unui mormânt doar după ce au trecut șapte ani de la înhumare, așadar dimensionarea propusă este un rezultat al păstrării obiceiurilor bisericești.

Duritatea loviturilor date bisericii prin aceste măsuri sunt îmblânzite prin păstrarea majorității ritualurilor de înmormântare și prevederea unor paraclise în interiorul perimetrului cimitirelor nou amenajate. În acest sens, articolul XLII din actul mai sus menționat prevede zidirea a câte unui paraclis destinat rugăciunilor și slujbelor bisericești, dar de asemenea, propune ca preoții din parohiile învecinate să slujească pe rând, în acest paraclis, în zilele de sâmbătă. Alternativa este

stabilirea a trei preoți pentru fiecare cimitir, care să officieze serviciul religios în fiecare zi, după cum este nevoie.

Ultimul articol, XLIII, este cel care prevede construirea a două încăperi lângă poarta cimitirului, una care să servească drept cameră mortuară, iar cea de-a doua ca adăpost pentru doi paznici, câte unul pe schimb. Situația acestor paznici (ciocli) este legiferată de același regulament, la Secția VIII, *Despre orășăneasca poliție*. Este vorba despre un număr de 48 de astfel de ciocli ce urmau să fie plătiți de municipalitate și aveau drept principală sarcină paza cimitirului. De remarcat este faptul că permisiunea pentru dezgropare trebuia să aibă "slobozenie bisericească", neexistând la acea dată un serviciu dedicat cimitirelor în componența administrației locale.

Ca prime documente de acest fel, cele două regulamente și-au atins scopul, acela de a muta amplasamentul cimitirelor în afara orașului, atrăgând atenția asupra pericolului pe care îl reprezentau, fără a interveni, cel puțin în scris, asupra ritualului și a formei fizice pe care le presupune o înmormântare.

Până la unirea Principatelor, alte acte normative privind cimitirele și înmormântările, în cazul în care au mai existat, nu au fost suficient de importante pentru a fi întâlnite în literatura de specialitate sau ca să mai influențeze demersurile ulterioare. În toată această perioadă se desfășoară o opoziție pe foarte multe planuri¹³, miza fiind foarte importantă pentru toate

¹⁰ Textul citat folosește termenul de *zaplaz* – gard de lemn sau de uluci, ceea ce presupune o împrejmuire cu aspect temporar și fără vreo pretenție estetică. În documentele de arhivă se găsesc astfel de proiecte de autorizare pentru împrejuririle unor cimitire și reprezintă garduri simple, realizate din scânduri, așezate pe mici fundații. De remarcat este însă faptul că înălțimea recomandată pentru aceste împrejuriri este de 12 palme, adică peste 3,00 m. Din motive de siguranță, estetice sau de salubritate se creează astfel o incintă bine separată de lumea exterioară.

¹¹ *Reglement munițipal pentru orașul Eșii*, p. 243.

¹² *Ibidem*.

¹³ La 80 de ani de la apariția Regulamentelor Organice, în București, în planul de la 1911 apare **cimitirul Icoanei**, situat lângă biserica omonimă. Deși

părțile. Giurescu¹⁴ amintește de o comisie înființată pe la 1859 pentru înfrumusețarea orașului București; printre hotărârile luate de aceasta se numărau și cele de înființarea a unor noi cimitire. De asemenea, tot el spune că o astfel de comisie mai existase cu 20 de ani înainte. Această relatare ilustrează că aplicarea noilor reglementări a necesitat o lungă perioadă de timp, intrarea în vigoare a legislației respective fiind întârziată atât din lipsa resurselor materiale și financiare, cât și de interesele celor implicați.

Pentru construcțiile funerare în sine, adevăratele îndrumări și directive se regăsesc în *regulamentele pentru înmormântări*. Acte normative oficiale, elaborate inițial la modul general, ajung să fie preluate și adaptate condițiilor fiecărui oraș, în mare parte primind îmbunătățiri. Dintre acestea sunt două care atrag atenția și care merită expuse, evidențiind cu această ocazie regulile *urbanismului cimitirelor* și ale construcțiilor funerare.

Primul este ***Regulamentul pentru înmormântări din 1859***¹⁵, ce conține 115 articole, grupate în șase capitole după cum urmează:

Titlul I. Sepultura și locurile ce i sunt consacrate

Titlul II. Clasificarea terenului înmormântărilor

Titlul III. Personalul Cimitirelor

Titlul IV. Măsuri de ordine și de îngrijire interioară a Cimitirelor

Titlul V. Măsuri Medico Polițienesci

Titlul VI. Statute privitoare la persoanele bisericesci

Este un regulament cu conținutul foarte bine structurat și acoperitor pentru întreaga problemă adusă în discuție. Relevante pentru studiul de față sunt capitolele, respectiv articolele care fac trimitere directă sau care au influență asupra imaginii cimitirului sau a obiectului de arhitectură funerară. Așa cum este de așteptat, acest act preia și respectă directivele Regulamentului Organic și detaliază toate celelalte aspecte care nu au fost menționate până atunci.

În primul capitol sunt reluate și întărite interdicțiile de a se mai efectua înmormântări în cuprinsul orașului sau al satului, precum și în biserici sau în orice alt lăcaș de cult aparținând oricărei religii. Amplasarea noilor cimitire se va face la 200 metri de ultima construcție a orașului și, de această dată, se recomandă folosirea unui *loc înălțat și expus nordului*.

Împrejmuirea noului cimitir se va face cu gard sau zid înalt de cel puțin 2,50 m, dar și cu *„șeață mare și adânc, dupe importanța și mijlocele Municipiului”*¹⁶.

singurul marcat ca atare, este cunoscut faptul că pe lângă mai multe biserici importante a continuat funcționarea cimitirelor parohiale. În documentele de arhivă se păstrează cereri de derogare și de încuviințare a înhumărilor în curțile bisericilor, cu motive mai mult sau mai puțin întemeiate. În ceea ce privește cimitirul Icoanei este de remarcă că s-a păstrat atât de mult timp având o poziție centrală în cadrul orașului, chiar și la acea dată.

¹⁴ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, București, Ed. Vremea, 2009, p. 297.

¹⁵ ANIC – Fond MLP, dosar nr. 93 / 1859, f. 1 - 14.

¹⁶ ANIC – Fond MLP, dosar nr. 93 / 1859, fila 2.

Plantațiile de copaci, obligatorii și în acest caz, nu trebuie să fie foarte dese, pentru a permite o bună circulație a aerului, iar în cazul orașelor este obligatorie construcția unei capele. În cazul satelor aceasta poate lipsi.

Articolul 5 face referire strict la București, spunând că Cimitirul Șerban Vodă este aproape terminat și că mai sunt necesare a se construi încă alte trei cimitire, dimensionate conform mortalității anuale din momentul respectiv. În continuare se reglementează pentru prima oară groapa individuală ca loc unic de înhumare. Dimensiunile acesteia sunt de asemenea stricte, 1,50 x 2,00 x 0,80 m, cu excepția celor pentru copii care vor avea dimensiuni corespunzătoare vârstei, însă la aceeași adâncime cu restul. Distanța dintre gropi trebuie să fie de 0,40 m pe latura lungă și de 0,50 – 0,60 m la cap și la picioare. În acest fel începe să se structureze modelul de plan ordonat și ușor de folosit al cimitirului așa cum îl cunoaștem astăzi. După înmormântare, pământul așezat deasupra trebuie bine bătătorit. În mod evident toate aceste reguli au explicații de natură igienico-sanitară, iar în condițiile de până atunci erau bine venite.

Dimensiunile totale ale unui cimitir nou proiectat vor ține cont, așa cum s-a recomandat și mai înainte, de mortalitatea orașului (zonei), înmulțit cu șapte (câți ani sunt necesari până la a reutiliza un mormânt). De asemenea, pentru orașele mari se pune problema existenței familiilor care și-ar dori spații comune mai mari și pentru *„perpetuitate”* sau folosință îndelungată și se recomandă să se prevadă un spațiu suplimentar oarecare care să acopere aceste necesități.

Ordinea folosirii terenului este și ea descrisă, cel puțin pentru înhumările obișnuite, plecând de la un capăt, *fără întrerupție*, spre capătul celălalt. În multe cazuri, acest lucru s-a întâmplat dinspre centru, alea principală, către extremități, conducând la necesitatea extinderii respectivului cimitir și în multe cazuri încă se poate citi la nivelul planului de ansamblu. În prezent, această practică de atunci se materializează prin densitatea crescută de monumente istorice în zona cea mai veche a fiecărui cimitir.

În regulamentul adus în discuție se mai specifică și obligativitatea obținerii unor autorizații speciale pentru a înmormânta pe cineva din afara orașului sau zonei respective. Un alt aspect important este depărtarea de mănăstiri a locurilor de înmormântare pentru călugări și măicuțe, respectiv apariția în vecinătatea mănăstirilor a cimitirelor care să deservească necesitățile lor. În aceste cimitire puteau fi înhumați și laici care se retrăseseră pe lângă respectivele mănăstiri. Este specificată chiar o subvenție pe care mănăstirile o plătesc pentru fiecare străin laic primit. De asemenea, îngroparea laicilor în cimitirele mănăstirilor necesită autorizare specială de la Guvern.

Unul dintre cele mai importante aspecte ale acestui regulament este permisiunea de a fi îngropat pe proprietatea fiecăruia, dacă se respectă condițiile de distanță emise de lege. Astfel, se deschide cale liberă apariției (sau continuării, după caz) a necropolelor

familiale din incinta domeniilor boierești. În cazul orașelor mari, acest lucru este în foarte puține cazuri posibil (ex. Ghica-Tei), datorită densității mari a construcțiilor. Însă în cazul domeniilor aflate în provincie devine o regulă, subjugată și modei timpului, conducând la apariția capelelor cu rol de criptă pentru membrii familiei.

Se dezvoltă astfel o filieră a programului de arhitectură funerară, cea a obiectelor izolate pe propriul domeniu. Discuția ce apare însă în acest caz este dacă bisericile construite pe anumite domenii primesc denumirea de mausoleu, criptă etc. (cu funcțiunea principală de loc de înmormântare) sau sunt la limita legalității, pentru că regulamentul specifică foarte clar că sunt interzise înmormântările în orice spațiu destinat celebrării cultului. Pentru corectitudinea demersului, trebuie subliniat că în regulament se menționează faptul că în cazul înmormântărilor pe proprietate privată trebuie respectat art. 2 (distanța de 200 m), nefăcând referire la obligativitatea respectării art. 1 (spațiile bisericilor). Se precizează însă că *"se vor conforma și aceștia întru tote cu legile și dispozițiile ce se vor lua pentru tote înmormântările în genere."*¹⁷ Ca și mai devreme, pentru aceste înmormântări este nevoie de autorizație guvernamentală - de remarcat că nu există încă o autoritate desemnată special să rezolve această problemă.

Obligativitatea închiderii vechilor cimitire din momentul înființării celor noi este legiferată cu această ocazie, iar perioada necesară pentru desființare este de șapte șapte ani, timp în care sunt interzise săpături mai adânci de 40 cm. Mutarea osemintelor în noile cimitire se poate face numai dacă au trecut anii necesari deschiderii mormântului. Acest fapt s-a petrecut în mai multe locuri, ceea ce a condus la unele confuzii privind datarea unor cimitire în lipsa unor dovezi de înființare. Chiar și în Cimitirul Șerban Vodă există lespezi și cruci mai vechi decât data de înființare a cimitirului actual. Cu această ocazie apare și noțiunea de cavou comun (osuar). În cazul desființării vechilor cimitire, la expirarea celor șapte ani, plus trei luni de grație, toate mormintele rămase se deschideau de către municipalitate și osemintele erau reînhumate în noile cimitire, în aceste cavouri comune. Astfel, se presupune existența unor osuare construite deja, iar în unele cazuri se păstrează însă nu se mai folosesc.

Interesantă este întreaga procedură de desființare a cimitirului vechi. Terenul este cercetat de preotul / preoții bisericii, medicul culorii respective, deputatul cartierului și un agent de poliție; după ce constată eliberarea locului de morminte aceștia semnează procesul verbal, iar terenul revine la dispoziția proprietarului, prin act guvernamental.

Fiecare cult trebuie să dețină câte un cimitir propriu, cu excepția localităților unde numărul credincioșilor este foarte mic raportat la restul populației. În aceste

cazuri este suficientă separarea prin intermediul unui zid sau a unui gard de restul cimitirului, având însă intrări separate. Nu se consideră necesară depărtarea între cimitire de rituri diferite, măsură logică din punct de vedere urbanistic. Sunt destule cazurile în care cimitirele de rituri diferite sunt în aceeași parte a orașului, folosind aceeași cale de acces, nemaifiind nevoie de alt teren, altă distanțare de construcțiile orașului etc. În cimitirul orașului se pot înmormânta, în locuri separate și special marcate, persoane străine și chiar de cult diferit, care și-au pierdut viața departe de locul unde locuiesc. De asemenea, indiferent de religie, este acceptată înhumarea în același loc a membrilor aceleiași familii dacă aceasta le-a fost dorința, indiferent de religia practică. Acestea sunt motive pentru care se întâlnesc frecvent un amalgam de simboluri, importate între rituri. Totuși, în majoritatea cazurilor se separă vizibil riturile creștine (ortodocși, catolici, protestanți, luterani) mai frecvent întâlnite în aceleași morminte, față de cultul mozaic sau musulman.

Cel de-al doilea capitol de reglementări se referă la locul de înmormântare, clasificând terenurile în funcție de tipul de proprietate și dimensionându-l ca atare. Astfel, întâlnim locuri *private* sau *comune*¹⁸. Locurile *private*, la rândul lor sunt date pe *perpetuitate*¹⁹, pe termen de 30 de ani sau pe cel mult 10 ani. Acest aspect are implicații asupra deciziei de a investi sau nu într-un edificiu funerar. În orice caz se remarcă faptul că, cel puțin până la acea dată, nu se folosește noțiunea de *loc de veci* care, ca și acum are mai mult conotații simbolice, decât materializare practică în tipul de proprietate asupra terenului destinat mormântului.

După cum am întâlnit mai devreme, se acceptă gruparea de morminte, iar dimensiunile acestora sunt bine definite, în funcție de tipul de posesie. Astfel, un mormânt *pe perpetuitate* are 3,00 x 2,00 m, un loc cu două morminte are 3,00 x 4,50 m (două gropi plus spațiul obligatoriu dintre ele), iar un loc cu trei morminte are 3,00 x 7,00 m. Proprietatea de acest fel nu poate fi înstrăinată decât prin moștenire, divizare între rude sau trecerea în aceeași familie, de la o persoană la alta. Orice înstrăinare totală sau parțială a locului respectiv este considerată nulă.

În cazul locurilor date pe 30 de ani, dimensiunile sunt ceva mai modeste. Astfel, pentru un mormânt avem 2,30 x 1,20 m, pentru două, 2,50 x 2,00 m, iar pentru trei 2,50 x 3,00 m. Termenul de continuare a proprietății este de doi ani de la expirarea celor 30, după care în lipsa cererii familiei, administrația intră în posesia locului. Cel mai modest este locul dat pentru 10 ani și are 2,00 x 1,00 m, iar după expirare intră direct în posesia cimitirului. Este vorba despre rezerva de teren

¹⁸ Acest termen nu are aici sensul de *împreună / la un loc* cu alții, ci de *obișnuită / ordinară*, fiind o clasificare atât din punct de vedere al dimensiunilor cât și al prețului.

¹⁹ Termenul este cel folosit în textul original, întâlnit în toate documentele studiate, cereri, autorizații și preluat ca atare în continuare în lucrare și are sensul de *eternitate / veșnicie*.

¹⁷ *Ibidem*, fila 3.

pe care o are și o poate refolosi un anumit cimitir la un moment dat. Deși cu o mai mare prestanță, datorată unor morminte date pe termen lung, dimensionarea inițială a cimitirelor ținea cont de reutilizarea, la fiecare șapte ani a mormintelor. De altfel, spre deosebire de cele în posesie de lungă durată, mormintele pe 10 ani puteau fi aciziționate doar în cazul decesului, altfel era rezervat un spațiu care putea fi folosit la necesitate. Creșterea demografică, împreună cu alte accidente (boli, războaie, cutremure, incendii, inundații) au condus periodic la o lipsă acută a locurilor de înmormântare, la o îndesire necontrolată a cimitirelor, la extinderea celor existente sau la înființarea unor noi.

Următoarele articole fac, pentru prima oară, referire la tipul de construcții funerare ce se pot realiza în funcție de tipul de proprietate. Astfel, în cazul celor *pe perpetuitate* este permisă execuția de mausolee, statui, cavouri, pietre mortuare și orice alte semne ce indică înmormântarea. Cavourile nu pot ieși de la fața solului decât dacă sunt separate și se pot închide ermetic după fiecare înhumare, trupul neînsuflețit fiind închis și într-un coșciug din plumb, ermetic de asemenea. În cazul cavourilor subterane, pardoseala trebuie să fie la adâncimea tuturor mormintelor.

Toate aceste reglementări au strict indicații tehnice de natură igienică, fără a face vreo referire la formă, elemente estetice, materiale folosite etc. După cum se vede în urma studiului de teren, celelalte aspecte enumerate sunt în general tributare stilului, modei vremii sau unor aspecte legate de rit.

În cazul terenurilor date pe termen de 30 de ani se interzice construirea de cavouri de orice fel, dar sunt permise pietre sau simboluri mici ale înmormântării. Nici împrejmuirea nu se poate face din zid, ci doar cu o balustradă din metal. În caz contrar, orice construcție după expirarea termenului nu poate fi cerută de către familie, doar elementele de mici dimensiuni se pot recupera, restul intrând în posesia cimitirului. În final, pentru mormintele date pe 10 ani sunt acceptate cruci sau pietre de mici dimensiuni, iar balustrada trebuie să fie din lemn (dar bine făcută). Asemeni, toate obiectele neridicate după expirarea termenului intră în posesia Administrației²⁰.

Ultimele articole ale Regulamentului prezentat fac diverse referiri la necesitatea expunerii unui plan la biroul fiecărui cimitir, cu situația locurilor împărțite, aprobat de direcția Lucrărilor Publice, la necesitatea păstrării unor registre cu operațiunile efectuate și a veniturilor. De asemenea este specificată fixarea unui spațiu unde se vor îngropa cei care s-au sinucis, iar camerele mortuare vor fi folosite exclusiv pentru depunerea răposaților ce au locuri de perpetuitate, în așteptarea pregătirii mormântului, dar nu mai mult de trei zile.

Cel de-al doilea act prezentat este tot **Regulament pentru înmormântări** fiind publicat în Monitorul Primăriei București nr. 12 din 22/4 aprilie 1877. Are șapte titluri, desfășurându-se pe 77 articole.

Titlul I. Dispozițiuni generali.

Titlul II. Clasificarea terenului de înmormântărilor.

Titlul III. Construcțiuni în Cimitir.

Titlul IV. Personalul Cimitirului și atribuțiunile lui.

Titlul V. Măsuri de ordine interioară în Cimitiriu.

Titlul VI. Mesure Sanitare.

Titlul VII. Osebite dispozițiuni.

După cum se va observa în tabelul comparativ expus în paginile următoare între cele două texte există diferențe în ceea ce privește unitatea de măsură a cimitirului: *groapa*. Deși la o primă vedere, deosebirile nu sunt majore, generează în cele din urmă o transformare de imagine majoră a ansamblului funerar care este cimitirul.

Ca reluare a regulamentului precedent, introduce câteva noțiuni noi cum ar fi prețurile diferențiate pentru locurile de înmormântare în fiecare cimitir (în București). În cazul locurilor pentru perpetuitate se mai poate cumpăra un supliment de suprafață de teren, la alt preț.

Alte modificări sau completări față de regulamentul inițial precizează că deschiderea mormintelor se poate face de la 1 octombrie și până la 1 aprilie, fiind categoric interzisă pe perioada verii. Se introduce obligativitatea obținerii unei autorizații (bilet de permisiune) în baza unui proiect cuprinzând toate piesele necesare pentru toate lucrările ce se vor executa în cimitir (cavou, mausoleu, statuie, grilaj). Permisuniunea este dată de către arhitectul municipalității. Apar recomandări privind trăinicia cu care se vor executa construcțiile, în special pentru cele subterane, atrăgându-se atenția că în caz contrar reparațiile necesare, nu se pot efectua mai devreme de șapte ani.

Un întreg articol (art. 31) este dedicat materialelor ce urmează a fi folosite, după regulile artei de construcțiune. Astfel, cărămida trebuie să fie bine arsă și bine amestecată, cimentul de cea mai bună calitate, varul hidraulic bine ars; *bolțile trebuind a suporta greutatea monumentelor ce se pun, se vor construi cu cărămidi conice asemenea bine comprimate, aședate pe tipare și observându-se regula de a căta tote la centru*²¹. Pentru protecția bolților subterane de umezeala din straturile de flori de deasupra se prevede o tencuială de nisip sau var hidraulic, peste care se toarnă o placă de beton în grosime de 12 cm tot cu var hidraulic, iar la final, după întărirea betonului, se va tencui 3 cm cu nisip sau cu var.

Sunt interzise gardurile din lemn, cu excepția locurilor temporare, și în aceste cazuri, de mici dimensiuni, și bine vopsite. Pentru celelalte tipuri de locuri acestea pot fi folosite maxim șase luni, urmând a fi înlocuite cu grilaje și împrejmuiri metalice. Încălcarea de orice fel a alinierilor trasate este interzisă, fie către

²⁰ "Art. 37. Administrația nu poate întrebuița aceste efecte sacre, de cât la lucrări analoge, nici odată însă la lucrări vulgare, și mai cu seamă ne curate." ANIC – Fond MLP, dosar nr. 93 / 1859, fila 5 verso.

²¹ Monitorul Primăriei București, nr. 12, 22/4 aprilie 1877, p. 99.

Fig. 2 - Cavoul familiei Poroineanu – sculptura R. Romanelli/Poroineanu family crypt – sculpture by R. Romanelli.
Foto arh. Andreea Pop

Fig. 3 - Detaliu aerisire cavou fam. Smărăndescu – arh. Paul Smărăndescu 1927/Smarandescu family crypt - ventilation detail – arch. Paul Smarandescu 1927. Foto arh. Andreea Pop

alei, fie către vecinătăți și sunt pasibili de judecată chiar și constructorii care au ieșit din limite, chiar dacă a fost cererea beneficiarului.

Toate pregătirile care produc mizerie (prepararea materialelor, a vopselelor, cioplirea pietrelor sau lemnului) sunt interzise în cimitir, acestea fiind aduse gata pregătite pentru a fi puse în operă și doar în cantitățile necesare lucrării, transportul făcându-se exclusiv cu oameni, fără căruțe. În fiecare seară, la locul șantierului trebuie făcută curățenie, iar surplusul de pământ²² sau molozul rezultat transportat.

Sunt interzise cererile de bani din partea clerului sau a personalului cimitirelor pentru orice ce serviciu, cu excepția taxelor reglementate. Se elimină prin această măsură războaiele între parohii sau între membrii personalului (sau cel puțin se încearcă!). Art. 56 specifică faptul că toate cheile mormintelor se vor afla sub supravegherea îngrijitorului, încercându-se astfel facilitarea întreținerii spațiilor mormintelor și, eventual posibilitatea de a interveni la nevoie.

În ceea ce privește simbolurile afișate, este interzisă folosirea de *obiecte în relief de lemn, marmoră, gipsu, etc. represintând pe D-nul Christos, Maica Domnului sau alte asemenea persoane sacre sau tablouri cari nu ar fi desemnate după regulele legii creștine orthodoxe sau statue ori tablouri represintând vre un subject mythologic din timpurile idolatriei nepermise de Biserica Orthodoxă creștină*²³. Obiectele de acest fel existente deja la data apariției regulamentului trebuie identificate și îndepărtate. Refolosirea mormintelor, în cazul celor temporare, se va face la rând, fără a sări locurile necedate

sau la alegere.

O abordare binevenită din acea perioadă era tipărirea unor porțiuni din diferite regulamente pentru construcții, chiar pe cererea de autorizare depusă de solicitant, fiind un formular cu toate datele necesare (asemeni unei cereri de autorizare de construcție pentru o clădire obișnuită). Scopul era de a înștiința beneficiarul asupra drepturilor și obligațiilor și de a diminua numărul greșelilor și al ambiguităților. Astfel, pe parcursul studiului, în diferiți ani consultați după publicarea oficială a regulamentului din 1877, întâlnim cereri de autorizare pentru lucrări în cimitire, care au tipărite extrase referitoare la modul în care se pot efectua lucrările. Dintre acestea, se remarcă un document²⁴ ce descrie în detaliu modul cum trebuie rezolvată realizarea unui cavou subteran compus din mai multe cripte, care aici primesc denumirea de *cămaruță de înmormântare*. Este o completare amănunțită și foarte utilă a celor descrise mai devreme. Adâncimea de 2,0 m, stabilită pentru toate celelalte tipuri de gropi, trebuie respectată și în acest caz. Zidurile interioare de compartimentare trebuie să aibă cel puțin ½ cărămidă, ca și închiderea criptei după depunerea coșciugului. Compartimentările nu trebuie să lase nici un spațiu, la partea superioară fiind ridicate până la bolta cavoului și prinse bine. Închiderile criptelor se tencuiau și se prindeau bine de zidul de compartimentare, de asemenea neavând niciun gol de comunicare cu restul cavoului.

Un exemplu pentru un astfel de proiect este ilustrat mai jos (fig.1), caracteristic elaborării de către arhitecți de valoare ai vremii. Este vorba despre cavoul familiei Poroineanu, din Cimitirul Șerban Vodă – Bellu, proiectat de Ion Berindei în 1908, ce are ca piesă centrală un grup statuar din bronz realizat de Raffaello Romanelli (fig. 2). Pe lângă construcția subterană, în acest caz arhitectul proiectează împrejmuirea și decorațiile lespezii.

²² Deși anterior regulamentului, practica descrisă în următorul text este cât se poate de sugestivă: "Domnului Rector al Cimitirului Șerban Vodă, Pentru umplerea baltacului de la capul barierei Șerban Vodă va [...] înștiințam că conform ordinului d-lui Primar să obligați pe toate persoanele ce construiesc cavouri în cimitir de a descărca în baltac pământul ce va scoate." – AN-DMB, fond PMB – ST – dosar nr.2/1876, fila 50.

²³ Monitorul Primăriei București – nr. 12, 22/4 aprilie 1877, art. 62, p. 104.

²⁴ AN-DMB – fond PMB – ST, dosar nr. 9/1879, file 210 - 211.

	Regulament 1859	Regulament 1877
Adâncime groapă	$h = 1,50 \text{ m}$	$h = 2,00 \text{ m}$
Distanța între gropi	Lateral = 0,40 m La cap și picioare = $0,50 \div 0,60 \text{ m}$	Lateral = 0,40 m La cap și picioare = 0,50 m
Tipuri de gropi	A. Pe perpetuitate: 1 loc – 3,00 x 2,00 m 2 loc – 3,00 x 4,50 m 3 loc – 3,00 x 7,00 m	A. Pe perpetuitate: 1 loc – 3,00 x 2,00 m 2 loc – 3,00 x 4,50 m 3 loc – 3,00 x 7,00 m
	B. Pe 30 ani: 1 loc – 2,30 x 1,20 m 2 loc – 2,50 x 2,00 m 3 loc – 2,50 x 3,00 m	
	C. Temporale max. 10 ani: 2,00 x 1,00 m	C. Comune max. 10 ani: 2,00 x 0,80 m
Alte reglem.	pt. cat. A se mai pot cumpăra mp peste suprafețele din regulament; se pot construi mausolee, cavouri etc.	pt. cat. A se mai pot cumpăra mp peste suprafețele din regulament; se pot construi mausolee, cavouri etc.
	<u>Cat. B se mai pot cumpăra suprafețe suplimentare și se poate reînnoi contractul</u>	<u>Cat. B nu se mai pot mări în suprafață; se cumpără doar înaintea înmormântării; nu se poate reînnoi contractul</u>

Fig. 4 - Tabel comparativ – Regulamente Însmormântare/Comparative table – burial regulations. arh. Andreea Pop

Două aspecte deosebit de importante sunt menționate în textul amintit anterior. În primul rând nu sunt permise răsuflători spre exterior din spațiul cavoului. Exprimarea din text *"din cavouri în fața pământului"* lasă să se înțeleagă că nu se ventilează nici spațiul anterior criptelor, ceea ce ar conduce la o funcționare defectuoasă a construcției, implicit la o degradare rapidă a acesteia. De altfel, prin exemplele întâlnite, prevederea unor răsuflători era chiar o practică a arhitecților care au proiectat astfel de obiecte (fig. 3).

Cea de-a doua reglementare este cel puțin bizară atât datorită execuției, cât și a folosirii ulterioare a respectivului cavou. Comunicarea cavoului cu exteriorul nu trebuie făcută la fața pământului. Aceasta trebuia să fie cu cel puțin 40 cm mai jos, acoperită cu o lespede de piatră de cel puțin 10 cm sau cu ușă de fier, iar deasupra să se așeze un strat de pământ de 40 cm²⁵.

Cerința presupune o închidere bine realizată și ermetică pentru a împiedica scurgerea apei și a pământului în spațiul subteran al cavoului, precum și o îndepărtare a pământului de fiecare dată când era necesar a se ajunge la criptele rămase nefolosite. Nu am întâlnit pe teren astfel de situații (chiar dimpotrivă, majoritatea comunicărilor sunt ridicate de la fața pământului), însă fiind vorba de o execuție subterană probabil că mai sunt prezente fără a fi ușor de observat doar la o inspecție vizuală. De altfel, în cazul celor mai multe construcții care s-au păstrat din acea perioadă sunt prezente exact opusul ultimelor două reguli enunțate: aerisiri către exterior și

ușă de acces înălțată de la nivelul terenului. Posibil ca în scurt timp de la emiterea acestor reglementări să fi fost corectate erorile, dându-și seama ce efecte produc asupra edificiilor.

Finalul acestui articol face referire la cavourile supraterane, unde zona criptelor trebuie închisă ermetic, în astfel de cazuri fiind obligatorie utilizarea coșciugelor de plumb. Construcția unui cavou într-un loc unde s-a făcut deja o însmormântare este permisă doar după ce acel loc a fost împrejmuit cu zid, pentru protecție, fără a se umbla la mormânt.

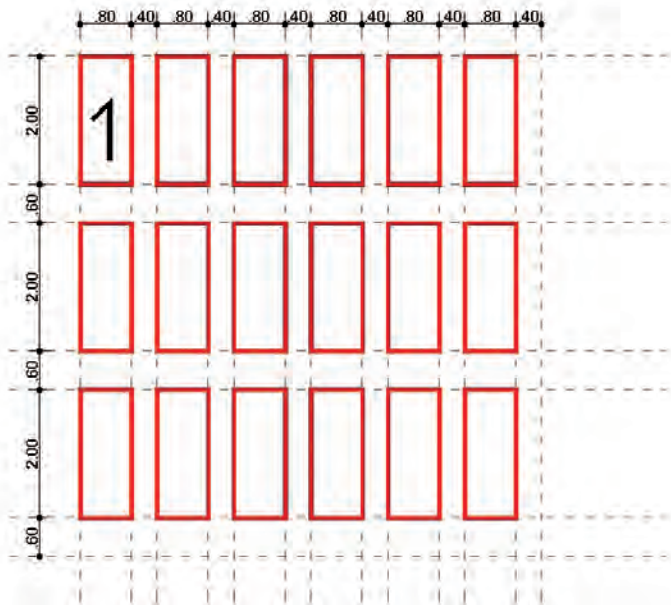
O altă măsură nouă introdusă în acest caz este obligativitatea de a avea numărul locului și al figurii marcat pe porțița împrejurii fiecărui mormânt, în încercarea de a face ordine și pentru o mai bună identificare, iar inscripțiile de orice fel trebuie să fie în limba română, cu excepția celor de altă naționalitate.

Principalele caracteristici ale gropii, în comparație pentru cele două acte normative prezentate anterior sunt prezentate în tabelul următor (fig. 4), marcând diferențele ce vor conduce chiar către modificări majore de imagine a cimitirului ca ansamblu.

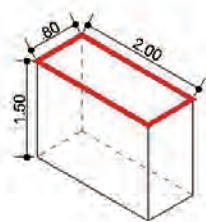
La diferență de circa 20 ani, perioadă în care fuseseră înființate principalele cimitire comunale, reglementările sunt cele care fac diferențele majore între structura și organizarea acestora, așa cum le moștenim noi în prezent. De exemplu, modificarea distanței între gropi (de la max. 0,60 m în 1859 la max. 0,50 m în 1877) deși mică (fig. 5 și fig. 6), în realitate conduce la o îndesire a mormintelor, iar dacă este vorba despre construcții supraterane la o mai mare apropiere între acestea. Pentru locurile simple, în aceste condiții se poate obține încă un loc la fiecare alte opt morminte.

O altă modificare majoră o reprezintă schimbările

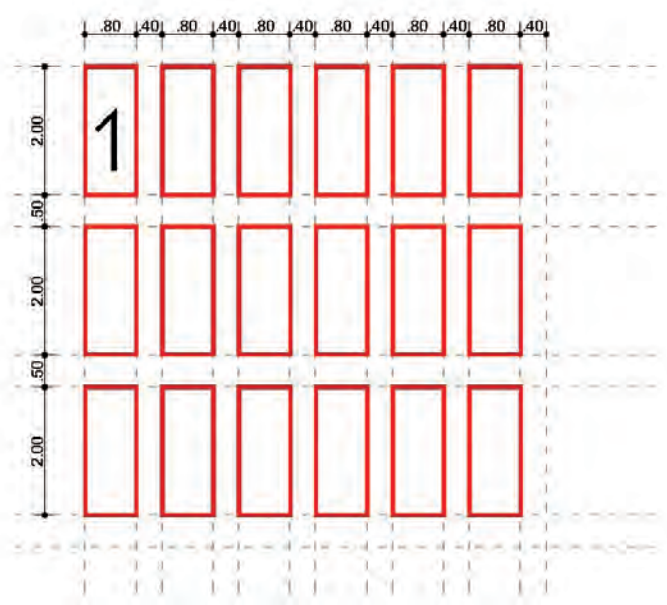
²⁵ Pentru o mai bună înțelegere redăm aici exprimarea originală a acestei părți de text. *"Nu este permisă ca gura de comunicație cu cavoul să fiă în fața pământului; ea va trebui să fie acoperită cu uă lespede de piatră grosă de cel puțin 0 m 10, seu cu uă uşe de feru, însă să fiă mai josu de suprafața pământului cu cel puțin 0 m 40 avendu astu-felu d'asupra iei un stratu de pamentu de cel puțin 0 m 40."*

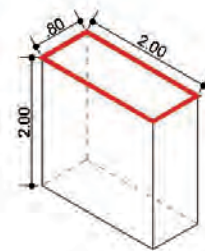
SCHEMA DE BAZA

DIMENSIUNEA GROPII

SCHEMA DE BAZA

DIMENSIUNEA GROPII

Fig. 5 - Dimensiuni și așezare gropi – 1859/Layout and dimensions of pits – 1859. arh. Andreea Pop

Fig. 6 - Dimensiuni și așezare gropi – 1877/Layout and dimensions of pits – 1877. arh. Andreea Pop

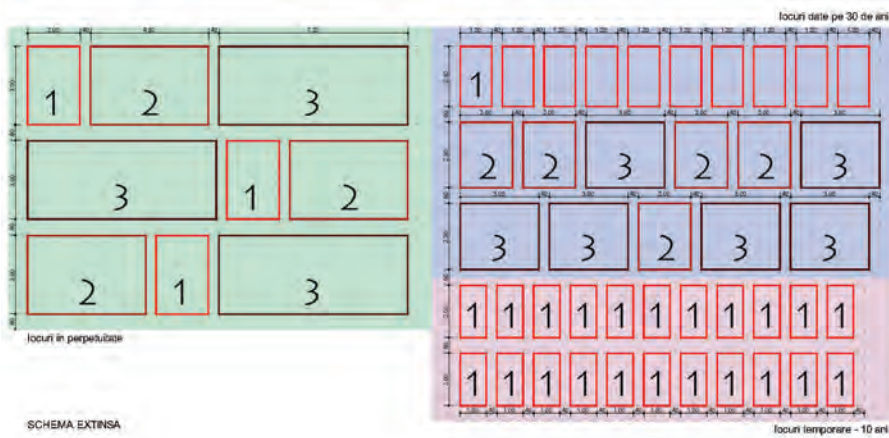
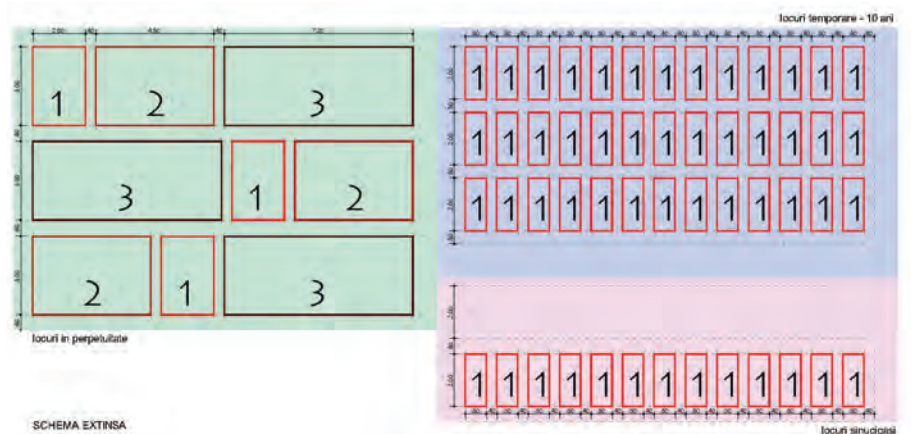

Fig. 7 - Categoriile gropi – 1859/Categories of pits – 1859. arh. Andreea Pop

fig. 8 - Categoriile gropi – 1877/Categories of pits – 1877. arh. Andreea Pop

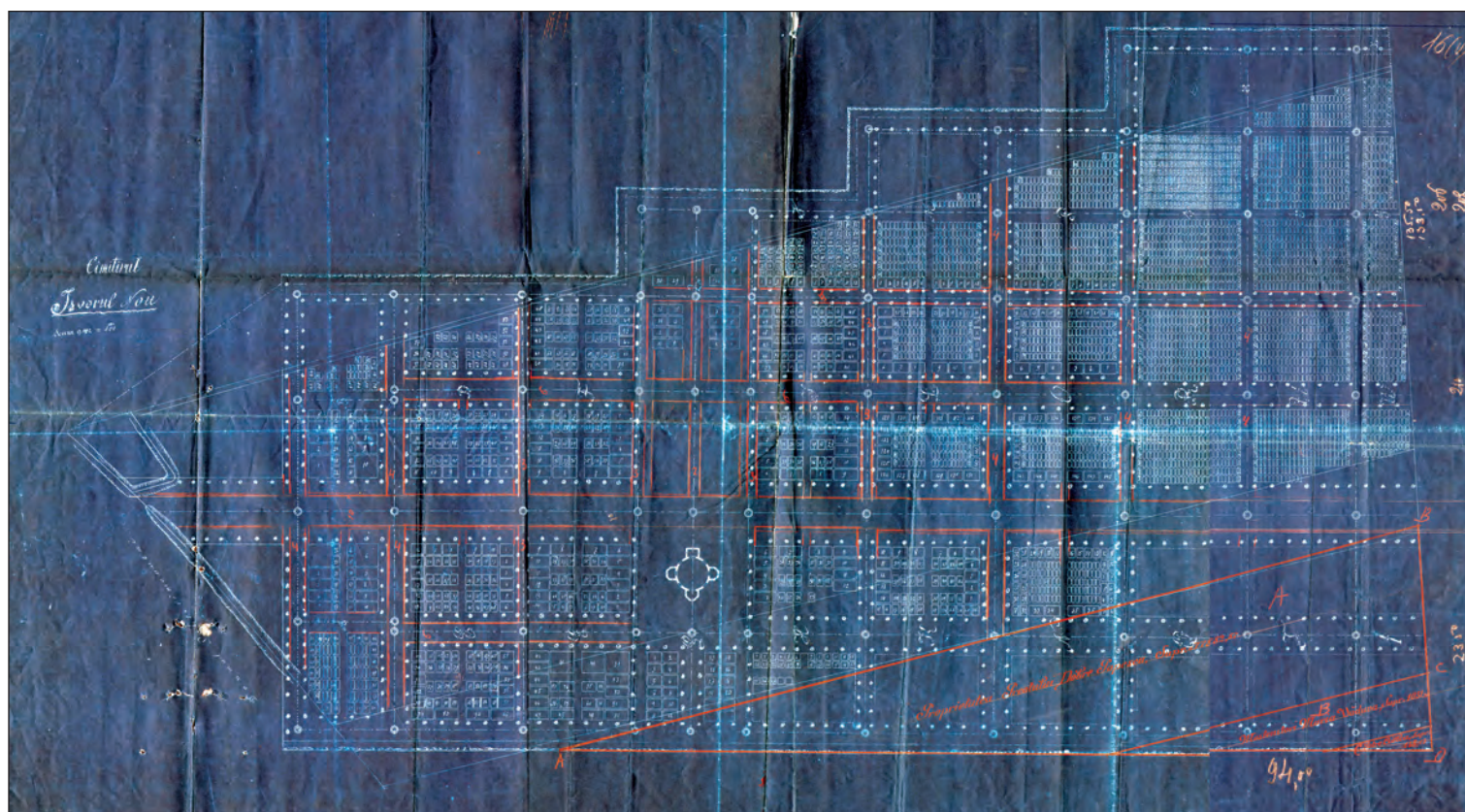

Fig. 9 - Plan extindere cimitirul Isvorul Nou – București/Extension plan of Isvorul Nou cemetery – Bucharest. AN-DMB, fond PMB-ST, dosar nr. 1360 / 1896, fila 16

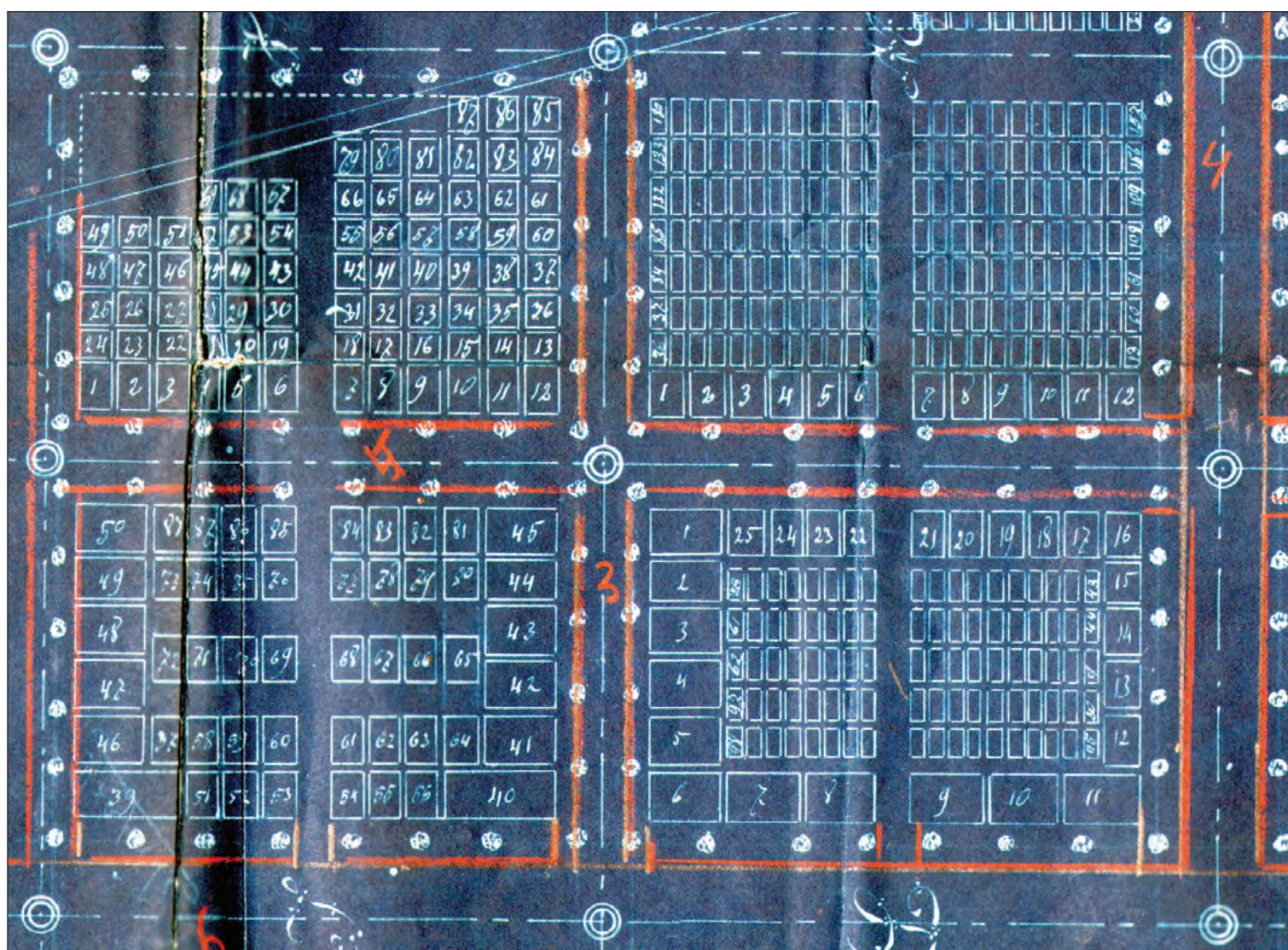

Fig. 10 - Detaliu plan cimitirul Isvorul Nou – București/Plan detail of Isvorul Nou cemetery – Bucharest. AN-DMB, fond PMB-ST, dosar nr. 1360 / 1896, fila 16

Fig. 11 - Imagine din cimitirul Șerban - Vodă reprezentativă pentru respectarea Regulamentului pentru înmormântări./Representative image from Șerban Vodă cemetery regarding the compliance with burial regulations. Foto arh. Andreea Pop

survenite la categoria B, atât prin perioada de timp redusă drastic, prin dimensiuni, cât și prin eliminarea a două dintre tipurile de gropi posibile. În 1877 aproape că nu mai există nici o diferență majoră între categoriile B și C, ceea ce a condus la diminuarea varietății și a ierarhizării între tipurile posibile de monumente. De asemenea, chiar în același cimitir, dacă a avut loc o extindere după adoptarea regulamentului din 1877 se poate citi această etapizare în planul respectiv (fig. 7 și fig. 8).

După cum se va observa în planul prezentat, pentru cimitirul Isvorul Nou, *suprafața extinsă* este tratată banal, din necesitatea unei eficiențe exagerate în combinație cu cererea mare a unor locuri simple (fig. 9). La o privire de detaliu se poate observa în proiectarea inițială a cimitirului varierea compoziției planului prin jocul cu locurile de diferite tipuri (fig. 10). Acest fapt, deși dezvoltat pe un sistem cartezian ce poate deveni anost, ar da șanse unei desfășurări mai animate la nivelul imaginii de ansamblu, a siluetei generale a cimitirului. Se pot citi cu ușurință în unele locuri partiurile inițiale ale unor zone din cimitir și este remarcabilă intenția și

calitatea amenajării, ca în cazul unui ansamblu urban reușit, rezultat al respectării unui regulament de construcție inspirat (fig. 11).

Putem explica cu ajutorul acestor instrumente de natură legală cum cel mai vechi cimitir *comunal* al orașului este cel care are șansa de a obține un aer monumental și pitoresc, de a fi ținta elitelor din epoca respectivă, în detrimentul celorlalte. În București și în Iași, capitalele celor două Principate acestea erau cimitirul Șerban Vodă - Bellu, respectiv Eternitatea. Poate o comparație cu cimitirele occidentale ar fi deplasată, evidențiind lipsa de preocupare și limitările, începând cu proiectarea planimetriei de ansamblu și ajungând până la elementele componente – monumentele funerare. Cu siguranță însă, la scara civilizației românești, încercările, respectiv rezultatele sunt valoroase, merită atenție și protecție. Absența legislației actuale, precum și minimalizarea subiectului în documentațiile de specialitate conduce la punerea în pericol a unor ansambluri funerare și a unor monumente individuale remarcabile.

BIBLIOGRAFIE:

Legislație și documente de arhivă:

*** - Monitorul Oficial nr. 12 – 22(4) aprilie 1877

*** - Monitorul Oficial nr. 71 – 27 martie / 8 aprilie 1864

*** - *Monitorul Primăriei București*, nr. 12, 22/4 aprilie 1877

Reglement munițial pentru orașul Eșii, în Regulamentul Organic al Valahiei și Moldovei, vol. I, București, 1844

ANIC – Fond MLP, dosar nr. 93 / 1859

AN-DMB, fond PMB – ST – dosar nr.2/1876

AN-DMB – fond PMB – ST, dosar nr. 9/1879

Volume:

ALEXIANU, GHEORGHE - *Repertoriu general alfabetic al tuturor codurilor, legilor și decretelor-legi, convențiuni, decrete, regulamente etc., 1 ianuarie 1860 - 1 ianuarie 1940, publicate în Monitorul Oficial*, vol. I-II, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Centrală, 1940 – 1941.

BEZVICONI, GEORGE – *Necropola capitalei*, Institutul de Istorie N. Iorga, București, 1972.

GIURESCU C., CONSTANTIN – *Istoria Bucureștilor*, București, Ed. Vremea, 2009.

LASCU, NICOLAE – *Legislație și dezvoltare urbană, București 1831 – 1952*, Teză de doctorat, Institutul de Arhitectură „Ion Mincu”, București, 1997.

RUSU, OLGA – *Patrimoniul cultural ieșean – Cimitirul Eternitatea*, Editura Alfa, Iași, 2008.

Vîrtosu Emil, Vîrtosu Ion și Oprescu Horia, *Începuturi edilitare, 1830 – 1832, Documente pentru istoria Bucureștilor*, București, 1936.